

УДК 165.9

ПІЗНАВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ТЕРМІНОТВОРЧІСТЬ

Уляна Хамар

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна, kafilos@franko.lviv.ua*

Проаналізовано наявність зв'язку між новим знанням, яке здобувають у результаті пізнавальної діяльності, і знанням, яке йому передує. Як метод виявлення зв'язку між новим і старим знанням використано закономірності процесів зміни лексичного складу мови. Обґрунтовано, що якщо нове знання ґрунтовніше відображає об'єкт пізнання, ніж попереднє, то зміст понять змінюється відповідно до законів діалектики.

Ключові слова: пізнання, старе знання, нове знання.

Однією з актуальних проблем сучасної теорії пізнання є дослідження закономірностей розвитку знань, зокрема пошук та обґрунтування відповідей на запитання: як саме одні знання змінюються іншими, чи є спадкоємність між новим і старим теоретичним знанням. Відповідь на ці запитання потрібна тим, хто здійснює пізнавальну діяльність, адже усвідомлення особливостей, закономірностей процесів зміни одних знань іншими дає змогу підвищити ефективність своєї діяльності.

Сучасні концепції (основні з них сформовано у ХХ ст.) поділяють залежно від відповідей на зазначені вище запитання. Є два погляди стосовно того, чи відбувається розвиток під час зміни одних знань іншими. Концепції, створені на базі діалектичного матеріалізму, а також частина сформованих у межах позитивізму визнають розвиток знань у процесі пізнавальної діяльності. Протилежного погляду дотримується, зокрема, Пол Фойєрабенд [1]. В основі його концепції – положення Карла Поппера, згідно з яким науковим теоріям відповідають (чи суперечать) не факти, а певні теоретичні узагальнення фактів. Імре Лакатос зробив на основі цього висновок, що там, де йдеться про суперечність між теорією і фактом, треба насправді говорити про суперечність між однією теорією (тобто тлумаченням певного факту в одній теорії) та іншою теорією (тлумаченням цього самого факту в іншій теорії). Тож зміна знань – у продукуванні нових теорій, у яких, за Полом Фойєрабендом, терміни мають інший зміст, ніж у попередніх. Кожна теорія формує свої терміни для описування фактів, тому немає універсальної для різних теорій мови, системи термінів. Оскільки терміни в нових теоріях змінюють своє значення, не існує універсальної, нейтральної мови спостережень, то, вважає Пол Фойєрабенд, різні теорії не можна порівнювати між собою, не можна стверджувати, що положення однієї теорії суперечать положенням іншої (оскільки терміни в цих положеннях мають різне значення). На думку Пола Фойєрабенда, кожен творець знань будує свою теорію, яку не можна зіставити, порівняти з усіма

іншими теоріями, не можна спростувати. Історія науки, вважає мислитель, — це нагромадження таких теорій, кожна з яких не є кращою, істиннішою, обґрунтованою, ніж інші. Отже, немає розвитку знань у сенсі їхнього поглиблення, розширення, більшої їхньої адекватності дійсності.

У межах підходу, за яким зміна одних теорій іншими пов'язана з певним прогресом, сформувалися різні концепції щодо того, яким чином змінюються знання (чи тільки еволюційно, чи і еволюційно, і революційно); у чому виявляється прогрес у зміні одних знань іншими, попередніх знань — новими; наявна чи ні спадкоємність між попередніми і новими знаннями.

Стівен Тулмін [2], наприклад, вважає, що розвиток знань відбувається тільки еволюційно. Натомість згідно з теоріями розвитку науки, сформованими на базі діалектичного матеріалізму, а також згідно з концепцією Томаса Куна [3], у розвитку знань є і еволюційні, і революційні етапи.

Концепції, сформовані в межах діалектичного матеріалізму, стверджують, що прогрес у розвитку знань наявний тоді, коли в новій теорії адекватніше до дійсності відображено предмет пізнання, ніж у попередній. Такі погляди ґрунтуються на положенні, що ступінь істинності знань у процесі їхнього розвитку зростає, а критерієм істинності є практика. Натомість у підходах, сформованих на основі позитивізму, таку ознаку знань, як істинність, тлумачать тільки як абсолютну істинність, яка властива лише знанням про одиничне, а не про загальне. Тому, відкидаючи практику як критерій істини, заперечуючи можливість оцінювати знання за ступенем їхньої істинності, творці цих концепцій (після логічних емпіриків) відкидають прогрес у розвитку знань. На думку Карла Поппера, суть прогресу у зміні одних знань іншими — у збільшенні ступеня їхньої правдоподібності, який обмежується вилученням із множини наукових тверджень тих, хибність яких виявлено (про істинність решти тверджень ми нічого не можемо сказати).

Різними є погляди на наявність спадкоємності між старими й новими теоріями. Наприклад, логічні емпірики вважали, що зміна знань відбувається шляхом механічного додавання нових знань до попередніх. Підставою для формування такої моделі розвитку знань було положення про абсолютну істинність висловів емпіричної основи науки, які внаслідок наукової діяльності постійно накопичуються. На противагу цим поглядам Томас Кун, Пол Фойєрабенд стверджують, що формування нових знань передбачає повне відкидання попередніх, тобто зв'язку між старими й новими знаннями немає. Згідно з концепціями, сформованими в межах діалектичного матеріалізму, у нових знаннях міститься частина старих знань (відповідно до принципу заперечення заперечення).

Стислий огляд окремих аспектів сучасних теорій пізнання виразно демонструє суперечливість наявних концепцій у самих їхніх основах, що робить ці знання неприйнятними для тих, кому вони призначені, тобто для тих, хто здійснює пізнавальну діяльність.

Певні аргументи для відповіді на зазначені вище питання можна здобути, проаналізувавши розвиток наукової термінології, у якому певним чином відбиваються закономірності розвитку знань. Як результат пізнавальної діяльності людс-

тва, розвиток знань відображається в розвитку термінології. Отже, аналіз змін у термінології є одним із шляхів аналізу розвитку пізнавальної діяльності.

Вивчення змін у термінології не є новим у дослідженнях історії пізнання. Відоме застосування аналізу змін термінології в процесі розвитку знань у конкретних галузях пізнавальної діяльності для вивчення закономірностей розвитку відповідної галузі знань. Зокрема, суть історико-філологічного методу – у термінологічному опрацюванні джерел, зіставленні різних варіантів документів, з'ясуванні зв'язку фактів досліджуваної науки з відомостями науки про мову. Розглянуто різні аспекти формування абстракцій, зокрема становлення окремих понять, історичні етапи розвитку дізнання, пов'язані з виникненням певного поняття, форми існування понять [4–7].

Аналіз змін у термінології може дати не тільки інформацію про розвиток окремих галузей пізнавальної діяльності, а й знання про особливості, закономірності процесу пізнавальної діяльності загалом. Насамперед розглянемо, яким чином розвивається термінологія, зокрема наукова. Важливо зазначити, що люди творять терміни не тільки в процесі специфічно пізнавальної діяльності, а й у процесі практично орієнтованої діяльності. Отже, творення слів є наслідком не тільки наукової діяльності.

Відповідно до сучасного розуміння процесу розвитку лексики [8], зміни в лексиці, а отже й у термінології – це творення нових слів (неологізмів), вилучення застарілих слів з ужитку, а також зміна значення слів. Взаємопротилежні процеси – введення неологізмів та вилучення застарілих слів – відбуваються у двоякий спосіб: як вияв стихійного розвитку мови, який не є результатом прямого свідомого втручання носіїв мови у її лексичний склад, і як результат свідомої (нормувальної) діяльності членів суспільства, безпосередньо спрямованої на словниковий склад мови.

Поява нових слів зумовлена двома основними чинниками: потребою однослівного позначення предметів (здебільшого нових) та явищ дійсності чи однослівного вираження певних понять, для яких раніше не було спеціальних слів, і потребою заміни окремих слів новими, у разі, коли наявні слова з певних міркувань не задовольняють носіїв мови.

Випадання слів зі словникового складу мови також спричиняють два основні чинники: з одного боку, зникнення з об'єктивної дійсності або суттєва зміна певних предметів чи явищ і відмирання в суспільній свідомості окремих понять чи уявлень, характерних для давніших етапів розвитку суспільства, а з другого – незадоволеність окремими словами як засобами позначення відповідних предметів чи явищ або вираження відповідних понять.

Поява нового суспільно важливого предмета чи явища, нових абстрактних понять, які містять нове розуміння пізнаваних об'єктів чи явищ насамперед фіксується в суспільній свідомості, причому незалежно від швидкості поширення нового явища, і раптово входить у вжиток. Інакше відбувається зникнення зі суспільної свідомості застарілих предметів чи явищ, а також відмова від помилкових уявлень про окремі аспекти дійсності. Більшість предметів чи явищ, які суспільство усві-

домлює як такі, що відживають, не зникають в один момент, а здебільшого ще довго залишаються – як пережитки в різних периферійних сферах після практичного зникнення їх в основних сферах життя. Але навіть після остаточного зникнення таких предметів чи явищ із дійсності не припиняється їхнє суспільне усвідомлення. Наприклад, хоча в сучасній сільськогосподарській практиці рало не використовують, уявлення про нього не зникло зі суспільної свідомості, а лише поступилося місцем актуальнішим уявленням і поняттям.

Процес відмирання в суспільній свідомості застарілих уявлень про ті аспекти та відношення об'єктивної дійсності, які не надаються до безпосереднього спостереження, є ще складнішим. Ступінь інтенсивності цього процесу визначають передусім масштабами поширення освіти в суспільстві та мірою індивідуальної схильності кожного члена суспільства до збереження чи подолання у своїй свідомості застарілих уявлень. Саме через цей останній чинник ніколи не можна бути абсолютно певним у тому, що якесь застаріле уявлення, зовсім абсурдне з погляду більшості членів суспільства, не зберігається без істотних змін у свідомості окремих ідеологічно чи психічно відсталих індивідів, або й певних соціальних груп. Однак навіть тоді, коли застарілі уявлення чи поняття справді втрачають для суспільної свідомості свою актуальність, вони здебільшого не зникають безслідно, а переходять до категорії власне фантастичних уявлень, які суспільство оцінює саме як фантастичні.

На відміну від поступового процесу відмирання застарілих слів – процесу, який характеризує стихійний розвиток словникового складу літературних мов, у разі свідомого виведення з літературного вжитку певних термінів і номенклатурних позначень, щоб замінити їх досконалішими виразами, цей процес відбувається значно швидше. Такий процес, цілком звичний для термінологічних і номенклатурних систем різних галузей науки, техніки і культури, є виявом активного безпосереднього втручання носіїв мови, зокрема найкомпетентніших представників відповідних галузей суспільної діяльності, у розвиток лексичного складу мови. Слово, виведене зі системи термінології чи номенклатури й замінене іншим терміном, відразу перестає існувати в межах цієї системи, і, таким чином, випадіння його з відповідної термінологічної системи відбувається так само стрибкоподібно, як і введення до неї нового терміна.

Зіставлення процесів появи нових слів і відмирання старих у загальному перебігу історичного розвитку лексичного складу літературних мов засвідчує, що процес виникнення нових слів на всіх етапах розвитку літературної мови набагато переважає над зворотним процесом відмирання слів. З цього випливає, що протягом історичного періоду активного функціонування літературної мови її лексичний склад безперервно збільшується.

Оскільки термінологія є одним з основних засобів (а в низці галузей науки і культури – найголовнішим засобом) наукового аналізу відповідних явищ дійсності, спеціальні терміни, на відміну від загальноживаних слів неспеціальної лексики, є об'єктами свідомої перетворювальної діяльності фахівців майже такою самою мірою, як і позначувані ними поняття. Те саме стосується й лексичних оди-

ниць, що належать до різних спеціальних номенклатур. Постійний свідомий контроль з боку провідних фахівців за системами термінології й номенклатури в кожній мові, можливість активного втручання фахівців у ці системи зумовлюють, з одного боку, більшу сталість семантики вживаних термінів (за наявності стихійної тенденції до розхитування семантики термінів, значно виразніше виявленої, ніж у сфері неспеціальної лексики), а з другого – раптовий характер їхнього запровадження в ужиток чи виведення з ужитку.

Як було зазначено вище, лексика розвивається не тільки шляхом введення неологізмів та вилучення з тих чи інших міркувань застарілих слів, а й шляхом зміни значення слів. Способи зміни значення слів проаналізував свого часу німецький філолог Герман Пауль, виокремивши такі [9]:

Спеціалізація значення внаслідок звуження обсягу й збагачення змісту.

Збіднення змісту уявлень, пов'язане з розширенням обсягу.

Перенесення назви на основі просторових, часових чи причинних зв'язків шляхом заміни назви цілого назвою його частини.

Інші різновиди зміни значень слів (гіпербола, грубі вирази, літота, евфемізм, іронія).

Водночас деякі з процесів зміни значення слів Герман Пауль проаналізував недостатньо повно. Це стосується зміни значення наукових термінів у процесі поглиблення пізнання, тобто внаслідок набування глибшого розуміння предмета чи ознаки, позначуваних певним терміном, порівняно з попереднім розумінням. Такі зміни не можна пояснити тільки збільшенням чи зменшенням обсягу понять з відповідним звуженням чи розширенням змісту, як це зафіксовано першими двома видами зміни понять за Германом Паулем. Методи зміни змісту понять, зазначені в наступних двох пунктах, також не описують їхньої зміни в процесі поглиблення знань унаслідок пізнавальної діяльності. Чимало різних прикладів зміни змісту понять у процесі поглиблення пізнання містяться в працях з історії пізнання, історії ідей. Також є дослідження цього процесу, що базуються на принципах діалектики.

Відповідно до діалектичного підходу до аналізу процесу розвитку понять у процесі розвитку пізнавальної діяльності, наукове поняття того чи іншого предмета так само, як і теорія, тільки дуже стисло, конденсовано, відтворює суть цього предмета, його суттєві ознаки. Теорія – це інше визначення наукового поняття (поняття, яке належить до основних у цій теоретичній системі). Саме настільки, наскільки систему понять можна інтерпретувати як одне (розвинуте) поняття суті предмета, ця система понять є теорією; в основному понятті теорії вона міститься у згорнутому вигляді.

Перетворення теорії, формування нової, ґрунтовнішої теорії цього предмета є водночас перетворенням поняття, ґрунтовнішим розумінням суті речей, новим якісним рівнем мисленого синтезу цієї суті. „Старе“ розуміння суті є граничним варіантом нового, глибшого і конкретнішого синтезу, що узгоджується з принципом відповідності.

Оскільки наукові поняття суперечливі [10], то розвиток понять полягає в розвитку цієї суперечності. Неперервний розвиток поняття, яке відтворює основну ідею теорії, має виявлятися як процес перетворення, стрибка. Таким чином пізнання проникає в суть другого, третього і наступних етапів. Отже, простежити розвиток наукового поняття – означає простежити історичний розвиток і якісні трансформації всієї категоріальної структури наукового мислення і, відповідно, – розвиток і перетворення наукової картини світу.

З погляду діалектики, цей процес формування нового змісту пізнання є суттю переходу від старої теорії до нової. Цей перехід, як уже було зазначено вище, набуває форми гіпотези. Умови, підготовані попереднім розвитком пізнавальної діяльності, містять об'єктивне джерело, яке змушує вченого робити саме таке визначене гіпотетичне припущення, а не якесь інше. Діалектика підказує також, що це джерело має бути суперечністю, яку потрібно виявити як неможливість руху пізнання в попередній формі.

Заперечення старої теорії в процесі наукової революції має діалектичний характер, тобто нова теорія не просто відкидає стару, а водночас у певному сенсі зберігає її досягнення. Поняття і закони попередньої теорії не втрачають частини свого змісту в процесі переходу їх у нову теорію. Наведені вище міркування спонукають прийняти принцип збереження, тобто спадкоємності знань, який є виявом закону заперечення заперечення.

Нова теорія відштовхується від зробленого попередньою теорією і засвоює – у тій чи іншій формі – елементи абсолютної істини, які містяться в положеннях попередньої теорії. Тому наукове пізнання розвивається прогресивно – від менш ґрунтового і повного знання до знання повнішого і ґрунтовнішого. Революційні періоди в розвитку пізнання не можна протиставляти еволюційним як періоди руйнування періодам накопичення знань. Революція також містить момент кумулятивності. І навіть більше, революційний період у розвитку пізнання – це саме період найшвидшого його розвитку. У цей період пізнання інтенсивно звільняється від хибних уявлень, зберігаючи те, що адекватно відображає дійсність.

Таким чином, пізнання розвивається діалектично: періоди спокійного розвитку змінюються періодами революцій – бурхливого зіткнення протилежних концепцій, взаємної критики, перегляду частини старих знань, виникнення якісно нового знання. Водночас пізнання піднімається на новий рівень, зберігши те істинне, що було в попередній його фазі, тобто існує певна спадкоємність, а не анархія, відсутність зв'язку в процесі зміни одних знань іншими.

Філософською підставою розв'язання проблеми співвідношення попередніх (нормальних, ординарних) і нових (екстраординарних) теорій є діалектичний закон заперечення заперечення. Це впливає з того, що в процесі еволюційних перетворень старої теорії на нову кількісні (несуттєві) зміни переходять у якісні (суттєві). Однак зв'язок між старою й новою теорією в цьому процесі зберігається. Нова теорія набуває властивостей, яких не мала стара теорія і які суттєві для нової теорії.

Результати досліджень розвитку лексики і зокрема термінології не можуть дати відповіді на те, чи є прогрес у процесі зміни знань, оскільки це стосується відношення знань про дійсність до дійсності. Однак відповідь на це запитання має бути очевидною – знання опредметнюються в різноманітних творіннях людей, а історія техніки, різних галузей діяльності (наприклад, медицини, інформатики то-що) наочно демонструє: що далі розвивається людство, то ґрунтовнішими знаннями володіють люди. Ці міркування є аргументом також на користь того, що суть прогресу в процесі пізнавальної діяльності – у збільшенні адекватності знань до дійсності, тобто в зростанні їхньої істинності.

Результати досліджень стосуються розвитку лексики й зокрема термінології, є одним із джерел аргументів для підтвердження чи спростування тих чи інших концепцій процесу пізнавальної діяльності. Для прикладу, історія термінології, а саме той факт, що розвиток лексики відбувається як шляхом введення у вжиток нових слів, так і вилучення застарілих, заперечує кумулятивну модель розвитку знань і натомість підтверджує модель розвитку знань шляхом заміни одних знань, зафіксованих однією терміносистемою, іншими знаннями, зафіксованими іншою терміносистемою. Наявність значних за обсягом, раптових змін терміносистеми, як і етапів поступових змін терміносистеми, підтверджує наявність і революційних, і еволюційних етапів у розвитку знань.

Порівняльний аналіз змісту понять із попередніх знань і нових знань засвідчує, що ці терміни не є непорівнянними, що існує спадкоємність знань, оскільки частина змісту старих знань переходить у зміст нових, отже, серед різних концепцій, описаних вище, найадекватніше відтворює дійсність та концепція, яка пов'язує розвиток знань з діалектикою. Той факт, що нові поняття, нові знання містять старі в знятому вигляді, то, відповідно до закону заперечення заперечення, підтверджується законом відповідності: нова теорія має бути частковим варіантом старої, якщо стара адекватно відображала дійсність у певних межах умов.

-
1. *Фейерабенд П.* Избранные труды по методологии науки. – М.: Прогресс, 1986. – 543 с.
 2. *Тулмин С.* Человеческое понимание. – М.: Прогресс, 1984. – 327 с.
 3. *Кун Т.* Структура научных революций. – М.: Прогресс, 1977. – 300 с.
 4. *Горский В. П.* Вопросы абстракции и образования понятий. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – М., 1961. – 351 с.
 5. *Готт В. С., Землянский Ф. М.* Диалектика развития понятийной формы мышления. – М.: Высш. школа, 1981. – 319 с.
 6. Категориальные структуры познания и практики. – Киев: Наук. думка, 1986. – 319 с.
 7. *Блецкан М. И.* Диалектика формирования научных абстракций. – Львов: Вища шк., 1989. – 180 с.
 8. *Коломієць В. Т.* Розвиток лексики слов'янських мов у післявоєнний період. – К.: Наук. думка, 1973. – 304 с.

9. Пауль Г. Принципы истории языка. – М.: Изд-во иностранной лит., 1960. – 500с.
10. Арсеньев А.С. и др. Анализ развивающегося понятия. – М.: , 1967. – 439 с.

COGNITIVE FUNCTION AS TERM CREATION

Ulyana Khamar

Ivan Franko National University of L'viv

Universytets'ka St., 1, L'viv 79000, Ukraine, kafilos@franko.lviv.ua

The question about the presence of the connection between the new knowledge, created as the result of cognitive function, and the knowledge which precedes it. It was taken as the subject of analysis. As the discovering method of the connection between the new and the old knowledge was taken the conformity of the process of change of lexical structure of a language. It was substantiated that in case when new knowledge reflects object of cognition deeper than the previous, the change of the substance of notion submits to the rules of dialectics.

Key words: cognition, the old knowledge, the new knowledge.

Стаття надійшла до редколегії 5.11.2004

Прийнята до друку 23. 05. 2005